

*Sziklay Júlia jogász-politológus, PhD-hallgató,
Eötvös Loránd Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kar
Állam- és Jogtudományi Doktori Iskola
Az Adatvédelmi Biztos Irodájának alapító tagja (1995-2008), jelenleg az Állampolgári Jogok
Országgyűlési Biztosának munkatársa.*

Az információs jogok történeti gyökerei – a köz- és magánszféra kategóriái alapján –

1. Bevezetés

A magánélet - ez a nehezen megfogalmazható, ám mindenki által világosan átélt és tudatosan megélt létter - problematikája lényegében egyidős a társadalmak életével, ennek ellenére a magánélet értelmezéséről és védelméről szóló viták viszonylag új keletűek. Mindez összefüggésben áll azzal, hogy a magánélet védelme az új és igen hatékony információs technológiák megjelenésével rendkívül sérülékennyé vált, másrészt pedig az emberekben egyre inkább tudatosul, hogy a magánélet értelmezése szorosan összefügg a személyiség, a társadalom és az egyén szerepéről, helyéről vallott eszmékkel.

Az, hogy a személyiségvédelem központi kategóriájává a privátszféra vált, nem véletlen, hiszen a modern korban ez az a szűk terület, mely az egyén fennhatósága alatt maradt és amelyet védeni igyekszik minden külső behatástól. „A paradoxon az, hogy a szabályozás szükségessége és az ellen való védekezés egybefolyik, a szabályozás úgy nyer el mindent, hogy sokszor maga is, és önmaga ellen is véd. A 'szabályozás' nem oka, csak velejárója (rendezője, legitimálója stb.) az integrációs folyamattal járó 'beavatkozásoknak', a sokféle függőségnek – amelyeknek ma már csak egy része ered az államtól. Másrészt szaporodnak a személyt legközvetlenebbül érintő új tényállások – amelyeket, amint technikailag lehetővé válnak, rögtön alkalmaznak is (szervátültetés, a születésszabályozás új módjai, számítógépes nyilvántartások). Ezeket be kell építeni a társadalom rendjébe, szabályozni kell.”¹

¹ Sólyom László: A személyiségi jogok elmélete, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó Bp., 1983. 315. o.

A magánélet (privacy), mint mozgástér lényegi része az adott személyről szóló információk megszerzésének és felhasználásának problémája: milyen mértékben marad "ura" az egyén a róla szóló információknak, mennyiben rendelkezhet velük szabadon, kizárhatja-e életének meghatározott részéből a külvilágot vagy köteles eltérni a világ szemét és száját.

(A Brandeis tanítvány) Ferdinand Schoeman amerikai jogfilozófus szerint a magánszféra fogalma megközelíthető úgy, mint

- igény, jogcím vagy jog, mellyel élve az egyén meghatározhatja, hogy mely vele kapcsolatos információk juthatnak mások tudomására,
- ellenőrzési helyzet az egyén személyes információi, személyisége intim vonatkozásai felett,
- állapot, melyben az egyénhez (hozzá kapcsolódó információkhoz, gondolataihoz, testéhez) való hozzáférés korlátozott.²

A magánszféra információs oldala az egyénre vonatkozó információk feletti ellenőrzés jogának garantálása, az adatvédelem nyelvére lefordítva ez nem más, mint az információs önrendelkezési jog.

A fogalom érvényességi köre nehezen definiálható, de azzal mindenki egyetért, hogy összefügg az információ és információvédelem, az elrejtőzés és a figyelem középpontba állásának kérdéseivel. A telefonlehallgatás, a kötelező orvosi vizsgálat, munkahelyi drogteszt, a házkutatás és a személyes holmik elkobzása, a számítógépes adatfeldolgozás, a személyi szám használata, a köztéri videózás, a rendőri igazoltatás stb. mind-mind egyértelmű példák a magánélet területéről és - tegyük hozzá - az Adatvédelmi Biztos Irodájának ügyköréből.

Az információs technológiák tökéletesedése a számítógépek számára határtalanná teszi az információhalmozást és keresést, ráadásul egyre nagyobb (hatalmi és kereskedelmi) érdek fűződik az adatok feldolgozásához és továbbításához. Másfelől viszont a modern társadalmak a szűk értelemben vett privátszférát egyre szigorúbb (jogi) eszközökkel igyekeznek óvni minden illetéktelen behatoló ellen, bár ez a fajta felfokozott érzékenység sok pszichológus és szociológus szemében csupán az elidegenedés folyamatának egyik szembetűnő bizonyítéka. Szélsőséges nézetek szerint a magánélet fokozott védelme kifejezetten káros társadalmi szinten, mert az aszociális és antiszociális magatartásformák terjedését segítik elő.

² Jóri András: Adatvédelmi kézikönyv, Osiris Kiadó, Bp. 2005, 11. o.

Az „érem másik oldala”, az információs szabadság ugyanakkor igény és jog a (tág értelemben vett) kormányzati dokumentumok nyilvánosságára, a hivatalos iratok titkosságának feloldására, a közélet működésének átláthatóságára. Patrick Birkinshaw professzor gondolatmenete³ szerint: A kormányok a közérdek védelme érdekében léteznek, az információkat a köz érdekében használják fel, elszámoltathatóságukhoz információra van szükség. A megbízható információ előfeltétele a hatékony kormányzásnak, hiszen azok rendelkezésre bocsátása a kormány működésének javítását segíti elő. Az információhoz jutás joga szükségképpen hozzátartozik az állampolgári jogokhoz. Az információ: hatalom, és az információ kizárólagos birtoklása különösen az. A titkosság leplezi az önkényt, a rossz működési hatékonyságot és a korrupciót.

A politikai nyilvánosság feladata, hogy közvetítsen a polgári társadalom és a szükségleteknek megfelelő államhatalom között. Természetesen ennek előfeltétele a megfelelő fogadókészség mindkét oldalon, vagyis egy demokratikusan működő államhatalom és egy megfelelő politikai kultúrával rendelkező társadalom. Az "okoskodó közönség" kifejezést Habermas Kanttól vette át és azokra a polgári körökre alkalmazta, akiknek véleménye már nem egyszerűen valamilyen tárgyban kialakított vélekedés (opinion), hanem a közügyek (public affairs) feletti elmélkedés és ennek nyilvános megvitatása.

Az információs szabadság tehát az államhatalom átláthatóságának követelményét, az adatvédelem pedig a polgárok magánéletének az állammal és másokkal szembeni (mások alatt a közhatalom, a piac, a szervezetek, de a másik polgár is értendő) védelmének biztosítását szolgálja. Ma már mindkét érték egyaránt építőköve a modern alkotmányos állami berendezkedésnek.

Az adatvédelem a magánszféra-védelem, míg az információs szabadság a közélet ellenőrzésének sajátos jogi szabályozási eszköze, ezért mindenképpen tanulságos a két terület kapcsolatának történeti-filozófiai gyökereit feltárni és nyomon követni.⁴

2. A köz- és magánszféra kategóriák szétválásának története

A „privatus és publicus” avagy "Privacy and Publicity" görög eredetű kategória-párok, melyek aztán római közvetítéssel kerültek be az európai kultúrkörbe.

³ Birkinshaw Patrick: Government and information, 1990, Butterworths (London, Austin, Tex)

⁴ Jürgen Habermas: A társadalmi nyilvánosság szerkezetváltozása c. könyvében leírt nyilvánosság-modellt alapul véve, Századvég Gondolat Budapest, 1993

A görög városállamokban, a poliszokban a szabad polgárok számára a közös (koine) élesen elválik az egyes ember sajátjától (oikosz). A közélet, a biosz politikus fő színtere a piactér, az agóra, de egyébként nincs helyhez kötve, a biosz politikus témái éppúgy felbukkanhatnak baráti beszélgetésekben, a bíraskodásban vagy a városállam vezetőinek tanácskozásában, mint a közösségi aktusokban, legyen szó akár hadviselésről vagy hadijátékról. A poliszban teljes jogú polgárnak lenni társadalmi ranghoz kötött tisztség, melynek előfeltétele egy bizonyos szintű magánautonómia - vagyon, család és háztartás felett hatalom - megléte. A magánélet részleteit azonban még szemérmes homály takarja, a mulandóság és szükségszerűség birodalmához tartoznak, ezzel szemben a nyilvánosság úgy emelkedik a görögök öntudatában, mint a szabadság és maradandóság szigete. Az, ami van, csak a nyilvánosság fényében tűnik elő, csak itt válik mindenki számára láthatóvá, - az arisztotelészi erények is csak nyilvánosság előtt teljesezhetnek ki és igazolódhatnak maradéktalanul.

A hellén nyilvánosságnak ez a modellje napjainkig ideológiai és ideáltipikus mintaként szolgál. Római közvetítéssel mindenekelőtt a res publica (eredetileg a populus számára általánosan hozzáférhető tulajdon), a köz és magán kategóriája hagyományozódott ránk a római jogi definíciókban a pandektisták munkáján keresztül, és tökéletesedett jogtechnikailag is a polgári társadalom és modern állam szétválásának folyamatában.

Az európai középkorban a publicus és privatus kategóriái szinte értelmezhetetlenek, a feudális hűbéri tulajdonviszonyokra nem is alkalmazhatóak, mert nincsenek olyan társadalmi - magánjogi - státusok, melyből a magánszemélyek bármilyen nyilvánosságba előléphetnének. Szűk körben (pl. a lovagi kultúrkörhöz kapcsolódva) létezik egy ún. reprezentatív nyilvánosság - nem véletlenül nevezik az uralom jelképeit (fejedelmi pecsét stb.) nyilvánosnak -, de ez inkább státuszhoz kötődik és személyi jelképek formájában nyer alakot. XIV. Lajos korában a reprezentatív nyilvánosság szűk köre az uralkodó udvarába koncentrálódik és elsősorban a monarcha reprezentációját szolgálja.

A XVI. századtól a latin "privatus" szóból kifejlődik az angol "private", a francia "privé" és a német "privat" - "közhivatal nélküli" jelentés-tartalommal. A private jelenti az államapparátusból való kizárást, kizáródást, mert a köz fogalma az abszolutizmussal kialakult államra vonatkozik már csak, ami az uralkodó személyével szemben elválik és objektiválódik. A public vagy közönség nem más, mint a "magánüggyel szemben a közhatalom". Az állami szolgálatban lévő emberek közszemélyek (public servants), akik középületben munkálkodnak, közhivataluk van és hivatali ügyeik közügyletek. A másik oldalon állnak a magánszemélyek,

magánhivatalok, magánügyletek és magánházak - Gotthelf végül már magánemberekről beszél.

A XVIII. század végére a feudális hatalmi központok, az egyház- fejedelemség-nemesség triásza, melyekhez a reprezentatív nyilvánosság eddig kapcsolódott, a polarizáció folyamatában felbomlanak: az egyik oldalon magán-, a másikon nyilvános elemekre. A sorban első az egyház, mely a reformációval elveszíti lelki és ideológiai monopóliumát az isteni tekintélyre való támaszkodásban és a vallásszabadság (gyakorlásának) előbb helyi, majd általános biztosításával a vallás magánüggé válik. A fejedelmi hatalom polarizációját először az államkincstár és az uralkodó magánvagyonának szétválasztása jelzi. A bürokrácia kialakulásával, a központi hatalom támaszaként szolgáló hadsereg megszervezésével és az igazságszolgáltatás elkülönülésével a közhatalom intézményei kiválnak az uralkodó egyszemélyes irányítású udvarának árnyékából. A rendek közül a rendi-uralkodó elemekből intézményesül a parlament és igazságszolgáltatás, a foglalkozás-rendi elemekből pedig a városi céhek és társaik nyomán kibontakozóban van a polgári társadalom világa.

A polgári társadalom-politikai állam teljes szétválásának társadalmi előfeltétele a liberalizált gazdaság megteremtése a XIX. század elején. A társadalmi újratermelés szférájában az érintkezés, amennyire csak lehetséges, a magánemberek egymás közötti ügyévé változik és így lehetővé válik a polgári társadalom teljes privatizálódása. Az árutulajdonosok a piaci viszonyok felszabadításával tesznek szert magánautonómiára, így a "magán" pozitív értelemben a magántulajdon feletti teljes szabadság és rendelkezés jogának felel meg. A polgári jog nagy kodifikációi, a jogtörténeti értelemben is klasszikusnak mondott nagy polgári törvénykönyvek⁵ a XIX. század közepén megteremtik a normarendszert, mely a magánszférát védi és sérthetlenségét garantálja, vagyis a polgárok között a rendi és állami kikötésektől felszabadított érintkezés lehetőségét biztosítja. A magántulajdon sérthetlensége nyomán kivirágzik a szerződés, foglalkozás és öröklés szabadsága is.

A piacgazdaság viszonyainak elterjedésével tehát létrejön a "társadalmi" szféra, de egyidőben szükségessé válik a hatósági közigazgatás megteremtése is. A termelés felszabadul a hatósági irányítás alól, a másik oldalon pedig az adminisztráció egyszersmind mentesül a produktív munkától. A központosított közhatalom ernyőként a "magán" társadalom fölé emelkedik.

Ezt a függetlenedési folyamatot kezdetben az intervencionista állami politika törekvései sem törli meg, mert az állami beavatkozás ekkor még szigorúan elkerüli a polgárok

⁵ Poroszország 1794, Franciaország 1804, Ausztria 1811

egymás közötti érintkezésének területeit. Az állami intervencionizmus a XIX. század végén Németországban azért jelentkezik olyan súlyosan, mert azokat az érdekkonfliktusokat, melyeket már a magánszférán belül nem lehet megoldani, a központi hatalom erői politikai síkra terelik és - a győzelem csekély reményével - politikai eszközöket vetnek be a „megoldás” érdekében. A társadalom, mint magánszféra léte akkor válik kérdésessé, mikor az állami mindenhatóság nevében maguk a társadalmi hatalmak tesznek szert hatósági illetékességekre (lásd proletárdiktatúra).

Olyan mértékben, ahogy az állam és a társadalom kölcsönösen áthatja egymást, a kiscsalád kiválik a társadalmi újratermelés folyamataival való összefüggéséből. A liberális korszak polgárai magánéletüket a hivatásban és a családban élik ki, melyhez az áruforgalom és a társadalmi munka éppúgy hozzátartozott, mint a közvetlen intim szféra.

A századfordulótól aztán a család színtere mindinkább magánjellegűvé, a munka és szervezet világa pedig mindinkább nyilvánossá válik. Már a polgári típusú patriarchális kiscsalád sem termelési közösség, bár a tulajdon megszerzésében és örökítésében a vérségi kötelék szerepe a kapitalizmus időszakában vitathatatlan.

A XX. században második felétől - különös tekintettel a szélsőséges magántulajdon-ellenes szocializmus időszakára - a családi tulajdon helyett a bérből és fizetésből élő családtagok individuális rendszeres jövedelme vagy állami segélyezése a tipikus. A család gazdasági funkciói helyett annak érzelmi funkciói kellene, hogy felerősödjének, de az összefüggés csak látszólagos. A család minél inkább kiesik a társadalmi újratermelés folyamataiból, annál inkább elveszti védelmi jellegét és atomjaira hullik szét.

Napjainkban a magánszféra általánosan individualizálódott, egyénekre szabott, és főleg a szabadidőre koncentrálnak vagy korlátozódnak. A magánszféra zsugorodását a jogi szabályozás taxatív megfogalmazása is egyértelműen jelzi.

3. Konklúzió

A történeti kitekintésből egyértelmű, hogy a köz- és magánszféra egymáshoz viszonyított fejlődésének egyes fázisai az adott történelmi kor és társadalmi berendezkedés függvényei. Karl Friedrich Bahrtd megfogalmazása szerint "... a nyilvánosság és a magánszféra között mindig kölcsönhatás áll fenn. Védelmet és megtámasztó magánszféra nélkül az egyént felszívja a nyilvánosság, mely viszont maga is éppen e folyamat következtében torzul el. Ha megszűnik a társadalmi távolság a nyilvánosság szempontjából

konstitutív mozzanata, ha tagjai egymáshoz igazodnak, akkor a nyilvánosság tömeggé változik... A köz- és magánszféra kölcsönhatása meg van zavarva. Nem azért, mert a nagyvárosi ember persze tömegember, és ezért nincs már érzéke a magánszféra ápolása iránt, hanem mert nem sikerül neki az egész város egyre bonyolultabbá váló életét úgy áttekintenie, hogy az számára nyilvánossá váljék. Minél inkább egy nehezen áttekinthető dzsungellé változik a város egészében, annál inkább visszahúzódik magánszférájába, mely egyre jobban kiépül, végül azonban mégis érezni kezdi, hogy a városi nyilvánosság szétesik, nem utolsósorban azért, mert a köztér a zsarnoki közlekedés rosszul rendezett színterévé alacsonyodott le."⁶

A köz- és magánélet kényes egyensúlyának megteremtése vagy megtalálása az egyén és a társadalom harmonikus fejlődésének egyik kulcsa. A legtöbb „normálisan” gondolkodó ember egyetért abban, hogy valamilyen egészséges egyensúly a magánélet és közszféra között elengedhetetlen, mert az egyénnek testi és lelki szükséglete fűződik az ilyen jellegű védelem és oltalom garantálásához, de elengedhetetlen ahhoz is, hogy a társadalomról, mint szabad és nyitott demokratikus szerveződésről beszélhessünk.⁷ Ehhez a megfelelő (de nem elégséges) háttérrel a demokratikus államhatalmi berendezkedés és az alkotmányos alapjogok – köztük az információs jogok – tisztelete biztosítja. A két információs jog ennek megfelelően szoros kapcsolatban áll egymással, a filozófiai háttérként megragadott magánszféra-közsféra fogalmak is egymás viszonylatában értelmezendők. Nem véletlen, hogy az Európai Emberi Jogi Bíróság információs jogokkal kapcsolatos ítélezési gyakorlata⁸ is ugyanezt a kategorizálást követi, mikor az ún. adatvédelmi eseteket az Egyezmény⁹ 8. cikkelye, vagyis a magán- és családi élet tiszteletben tartásához való jog¹⁰ alapján bírálja el, ugyanakkor 10. cikkely szintén kiterjesztően értelmezve nem csak a szabad véleménynyilvánításhoz, hanem a közérdekű információk megszerzéséhez és átadásához való jogot is tartalmazza. (A Bíróság gyakorlata alapján a 10. cikk az adatot kibocsátó szándéka alapján minősít egy adatot közérdekűnek, vagyis azokhoz a nyilvános adatokhoz segíti a hozzáférést, melyeket eleve a nyilvánosságnak szántak.)

A magyar szabályozásban az új Polgári Törvénykönyv fontos filozófiai újítása, hogy a polgári jogi-személyiségi jogvédelem keretében – a Polgári és Politikai Jogok Nemzetközi Egyezségokmánya 17. cikkét idézve - először kerül magyar kódexben nevesítésre a magánélet

⁶H.B. Bahrdt: Von der romantischen Grossstadtkritik zum urbanen Städtebau. Schwizer Monatshefte, 1958. 44.1.

⁷Politikai filozófiák enciklopédiája, Kossuth Könyvkiadó 1995, 307.o.

⁸Forrás: <http://cmiskp.echr.coe.int/tkp197/search.asp?sessionId=37968496&skin=hudoc-in-en>

⁹Emberi Jogok Európai Egyezménye

¹⁰<http://www.lb.hu/egyezmény.html>

védelméhez való jog természetesen azzal a fenntartással, hogy ennek a jognak a terét a bírói jogalkalmazásnak és jogértelmezésnek kell megfelelő alkotmányos érveket sem nélkülöző tartalommal kitölteni.